

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМИ ЯК МАРКЕРИ ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

О.Г. Важеніна

Донецький національний університет, Донецьк, Україна

У статті розглянуто субституцію як різновид структурно-семантичної трансформації фразеологічних одиниць. Аналіз здійснено на фактичному матеріалі химерної прози Є.Гуцала.

Ключові слова: трансформація, фразеологічні трансформи, субституція, субститут, оказіоналізм, контекст, химерна проза.

Останнім часом посилюється інтерес дослідників до вивчення жанрово-стильових особливостей химерної прози. Не раз робилися спроби визначити її домінуючі атрибути. Літературознавці називають характерну для неї творчу орієнтацію письменників на фольклорні традиції, трансформацію в нових художніх формах народних легенд, казок, анекдотів, небилиць. До рис новаторства химерної прози М.Жулинський відносить «лірико-романтичну окриленість», «композиційно-оповідну свободу», «густу, народнопісенну орнаментацию». Дослідник Ю.Безхутрий виділяє такі її особливості – ускладненість, заплутаність, яскраво виражену фабульність, інформативну перенасиченість оповіді. П. Майдаченко у своїх наукових розвідках додає до вище перерахованих ознак такі, як багатоплановість, композиційну мозаїчність, підвищення питомої ваги підтексту. Химерному жанру цікаве літературознавче дослідження присвятив А.Погрібний. Визначальними рисами він назвав «крайню розкутість писання і уяви, що включає, як правило, елемент фантастичності і сміху, вільну, але цілеспрямовану деформацію часо-просторових зв'язків і відносин».

З мовного боку химерну прозу досліджував В.М. Русанівський [6; С.21]. Дослідник, звернувшись до художніх особливостей романів В.Земляка, О.Ільченка, П.Загребельного, В.Шевчука і В.Дрозда, зазначив, що у кожного з розглянутих авторів своя манера письма, свої уподобання, своє бачення світу. Проте об'єднує їх в мовно-літературний жанр п'ять ознак, більшою чи меншою мірою наявних у химерних творах. По-перше, це прагнення письменників до збагачення сучасного лексикону, що відбувається творенням неологізмів, відновленням забутих слів, запозичених з інших мов; по-друге, антропологізацією предметів і явищ навколишнього світу, що виявляє себе у тропях; по-третє, шанобливе ставлення до слова – давнього й сьогочасного; по-четверте, прагнення поділитися з читачем уявленнями про сучасний світ, стосунки між людьми, використовуючи для цього афористичні конструкції, і, по-п'яте, іронічне ставлення до світу і навіть до самого себе.

Всі ці складники химерності в повній мірі використовуються і в художній манері оповіді Євгена Гуцала з тою різницею, що домінувальним у нього виступає афористичність мовлення. Письменник створює власну стилістику, де поєднує дві стихії. Це, перш за все, освоєння всього пласту народної фразеології. Є. Гуцало звертається до традиції українського етнографічного гумору, насичуючи свої твори прислів'ями, приказками, приповідками, народними метафорами й порівняннями, загадками, каламбурами. У багатьох випадках, щоб обіграти якусь одну думку чи предмет, вживається ціле гроно народних виразів. За словами Л.В. Давиденко, письменник керується не так критерієм доцільності фразеологізмів у романі, як намаганням не повторювати їх [4; с.54]. Фразеологічний запас Є.Гуцала просто-таки невичерпний.

По-друге, прагнучи посилити мовну експресію оповіді, письменник препарує відомі народні фразеологізми і створює індивідуально-авторські,

які часто важко відрізнити від узуальних, бо вони відповідають тим самим принципам і часто наслідують існуючі моделі фразеологічних одиниць. Індивідуально-авторські зміни фразеологізмів згущують оцінку та смислові відтінки, створюючи нове естетичне і художнє наповнення одиниці. Перетворення надають фразеологізмам додаткові семантичні відтінки, привносять колорит незвичності, вигадки, химерності.

У своїй статті ми детально зупинимося на аналізі окремих різновидів авторської видозміни фразеологізмів, які найвиразніше передають мовно-стильовий характер жанру химерної прози. До таких, на нашу думку, належать трансформовані фразеологічні одиниці (далі трансформи), які поширюються на структуру фразеологізму і спричиняють незначні його смислові зміни.

Дотримуючись погляду І.С. Гнатюк, ми виділяємо два основні типи фразеологічних трансформ. До першого з них ми відносимо заміну окремих компонентів фразеологізму словами або словосполученнями вільного вжитку. На позначення цього явища будемо користуватися терміном субституція [1; с.109]. До другого – відхилення від звичайної кількості компонентів.

Предметом нашої уваги стали індивідуально-авторські фразеологізми утворені різними прийомами субституції.

Субституція компонентів фразеологізму словами вільного вжитку – один із найбільш поширених типів авторських видозмін фразеологізмів у химерній прозі Є. Гуцала. Трансформуючи фразеологізм, письменник відштовхується від лексичного змісту його компонентів, тобто знову повертається до того вільного словосполучення, на основі переосмислення якого утворився фразеологізм. Таким чином компонент фразеологізму, що підлягає зміні, знову стає словом. Це дає нам підставу зіставляти лексичну семантику компонента фразеологізму і слова-змінника. На основі аналізу

фактичного матеріалу нами встановлено, що слово, яке замінює компонент фразеологізму, стосовно нього може бути: а) синонімом; б) антонімом; в) перебувати з ним в одній тематичній групі; г) семантично не пов'язане з ним. Розглянемо прийоми субституції на конкретних прикладах.

1. Прийом синонімічної субституції.

У результаті таких змін збільшується виразність висловлювання. Компонент ФО замінюється лексичним синонімом, що відноситься до того ж функціонального стилю, але передає більшу інтенсивність дії або більший ступінь якості. Наприклад: «*Хомо, – озивається бойовий побратим, – чого має квапитися поперед батька в пекло...*», (пор.: *поспішати поперед батька в пекло*). «*Мала [Мартоха]великий сприт до цього діла, і той сприт уночі не давав їй спати ...*» (пор.: *мати великий хист до чогось*). «*Білим світом закликаю, Хомо, скажи, що в тебе на мислі.*» (пор.: *що в тебе на думці (на умі)*). «*Бо в мене й волосся на голові дротом стає, коли про таке подумаю...*» (пор.: *волосся на голові дибом стає*). «*Люд яблунівський і зовсім умовк, наче облизня ковтнув...*» (пор.: *облизня спіймав*). «*Чи не видно, що мені, Хомі Прищепі, у якого що на губі, те й на язиці, а губа ж у нього од вуха до вуха, який уміє пересипати із порожнього то в нізчимне, – отож, чи не дивно, що йому ось заціплює, язик сам просить на припон...*» (пор.: *що на умі, те й на язиці; пересипати з пустого в порожнє*). «*Адже пройдисвіти всякі самі набивалися, самі просилися, без мила в душу мою милилися*»(пор.: *без мила в душу лізли*). «*Та годі городити теревені*» (пор.: *теревені правити*).

Субститут, як правило, слово тієї самої частини мови. Письменник намагається з його допомогою конкретизувати думку, зробити її більш виразною.

2. Прийом антонімічної субституції.

Значно відчутніший стилістичний ефект створюється при заміні лексеми її антонімом. При подібних замінах між фразеологічним прототипом та контекстуально перетвореною ФО виникають особливі зв'язки, які можна назвати «взаємовиключними» або семантично полярними. Заміни такого типу дають можливість підсилювати емоції, як позитивні, так і негативні.

Антонімічна заміна створює жартівливо-парадоксальний характер висловлення. Вона особливо широко представлена, за нашими спостереженнями, в дієслівних та субстантивних ФО, але у порівнянні з попереднім прийомом таких прикладів нами виявлено небагато. *«Та повело вже мене через тин навприсядки, а кортить виповісти вам найбільший Мартошин гріх, її тандж, який їй **солодше печеної редьки**... (пор.: **гірш гіркої редьки**). «Одному подавай узвар на базар, а кутю став на покутю, другому байдуже паска, аби порося, а третьому якщо й **хрін – то все ложкою**» (пор.: **як мед – то й ложкою**). «А розгублюватися не слід, бо в тебе, можна сказати, **солом'яного парубка**, є шанси взяти мало не золоту дівку» (пор.: **солом'яна вдова**). «Спекулюючи на чистій любові Хоми до телиці, за яку його позичено ловкачці Одарці Дармограїсі, вони [писаки фрейдистського ґибу] **крізь свої чорні окуляри** зуміли побачити в романі не просто любовний трикутник...а навіть чотирикутник...» (пор.: **дивитися крізь рожеві окуляри**).*

Введені письменником у контекст okazіональні конотативні субститути утворюють смислові опозиції, наочно відтінюючись від узуальних свіжістю, новизною, самобутністю. У такий спосіб досягається максимальний художньо-емоційний ефект.

3. Прийом тематичної субституції

Заміна компонентів ФО не завжди носить синонімічний чи антонімічний характер. Часто трапляються у Є. Гуцала заміни компонентів

ФО субститутами, які входять в одну фразеотематичну групу. Такі одиниці різноманітні: назви тварин, рослин, частин тіла, предмети одягу тощо. Наведемо найбільш яскраві приклади, у яких прийом тематичної заміни створює додаткову експресивність висловлення: *«І на вухо йому **корова ратицею не наступила** – десь на одному кутку Яблунівки голова колгоспу чхне, а вже з другого кутка головний бухгалтер Варава йому «на здоров'я» каже»* (пор.: *ведмідь лапою на вухо наступив*). *«Живу, значить, як у батька за пазухою...»* (пор.: *як у Бога за пазухою*). *«Либонь, у вовка очі позичила або ж свої продавал псові...»* (пор.: *позичити очей у Сірка (Рябка)*). *«Біс бісові ока не виколе, га-га-га!»* (пор.: *ворон воронові ока не виклює*). *«Він її там таки любить, що за кулаками вона й світу не бачить.»* (пор.: *за слізьми світу білого не бачить*). *«Буду вже вірний своєю любов'ю одній, а саме – телиці червоної масті, щоб ото не заблудитися поміж трьох верб»* (пор.: *заблудитися поміж трьох сосен*). *«Зголоднію, то Мартоха їсти винесе, а я до харчів і пучкою не торкнусь, бо який ж це пам'ятник у світі їсть хліб з салом чи лемішку лигає»* (пор.: *не торкнутися пальцем*). *«Скажіть, дядько Опанасе, – голова колгоспу примружив зіниці, пригасивши їхній пашистий, колючий зблиск...»* (пор.: *примружити око*). *«Дехто по Америках роз'їжджає, а ми тут за них коровам хвости крути!»* (пор.: *волам хвости крути*). *«Начебто листоноша, перебравши в чайній так, що горілка без вогню розум йому спалила, задумав у горох ускакнути, але подався не тією стежкою, що вела в горох»* (пор.: *в гречку скакати*).

Серед авторських фразеологічних трансформ трапляються заміни числівників числівниками, які передають більшу або меншу кількість, внаслідок чого фразеологізми набувають згущеної мовленнєвої експресії: *«...тих не треба в куми брати, що люблять командувати, як свиня мішком! Тих треба обминати десятою-сотою дорогою»* (пор.: *обминати десятою*

дорогою). «А що в мою розповідь вклинилася корова червоної масті, так не слід забувати, що корова – така сама повноправна героїня **«любовного чотирикутника»**..., як *Дормограїха* чи *Мартоха*» (пор.: **любовний трикутник**). «Далі розплющую півока, потім другого півока – й **півочами своїми повірити не горден!**» (пор.: **не вірити очам своїм**).

Ілюстровані фразеологічні трансформи заряджені синтезованою конотативністю, а точніше кількісним і оцінним нарощенням смислу, що ґрунтується саме на значущих нововведеннях. Авторський субститут є подальшим розвитком внутрішньої семантики фразеологізму.

4. Прийом субституції компонентів ФО словами, що семантично з ними не пов'язані.

Такі заміни характерні не лише для ідіостилю Є. Гуцала, а й в цілому для химерної оповіді. Відсутність семантичного зв'язку, незвичайність таких змін, їх багатоманітність у різних контекстах, зумовленість тільки особливостями ситуації роблять їх надзвичайно стилістично ємними. У контексті такі ФО створюють ефект несподіванки. Подібні заміни трапляються у ФО різних структурних типів і, на відміну від попередніх, – непередбачені без знання конкретної ситуації. Хоча субститут і семантично не пов'язаний із замінювальним компонентом, він дертермінований значенням ФО. Цей прийом не лише створює більшу виразність у порівнянні з неоновленою ФО, але і надає їй іншої стилістичної тональності, що взаємодіє зі стилістичним актуалізатором. Наведемо кілька таких прикладів: «*Якось пішла до молодиці на сусідній куток позичити глечик молока, вцідити їй свіжого з-під корови вранці, а поки повернулася Мартоха додому ввечері, то молоко в глечуку скисло – бо треба ж було по дорозі кожного здибати, кожного язиком зачепити, **набалакати-наговорити сім мішків гречаного Гаврила!***» (пор.: **наговорити сім мішків гречаної вовни**). «*І раптом посеред цього паноптикуму живих і неживих*

масок, які, либонь належать **бізнесменам широкого польоту**, знову майнуло...до болю рідне й дороге обличчя старшого куди пошлють» (пор.: **птах високого польоту**). «Бач, удає, що за мої трудові показники вболіває, а насправді зовсім **інше на оці має!**» (пор.: **мати на думці**). «І хоч інколи доводилося жити не з медом, збереглась Мартоха так, немов її **щодня в меду купали**» (пор.: **купатися як сир у маслі**). «Та вона ж така добра, хоч у пазуху **клади**» (пор.: **хоч до рани прикладай**).

Інколи словесний зміст ФО у конкретному оточенні автора не задовольняє, він виявляється недостатнім. Тоді Є. Гуцало користується прийомом багатослівної субституції компонента ФО. Перетворений таким чином фразеологізм служить засобом посилення образності, надаючи їй яскравості й гостроти. Наведемо кілька прикладів: «**Танцюрист з мене – як із соняшникової бадилли мисливська рушниця**» (пор.: **нікудишній танцюрист**). «**У страху очі по яблука, то я й сам не втямлю: живий чи мертвий**» (пор.: **у страху великі очі**). «**Не таке наше начальство страшне, Одарко, як ти його малюєш**» (пор.: **не такий чорт страшний, як його малюють**). «**Хто ж це такий, лебеділа думка сполоханою пташкою, й не міг пригадати, хоч ти вбий!**» (пор.: **не покидає думка**).

Здійснена автором однослівна і багатослівна субституція мотивується логіко-ситуативними умовами контексту. Такий спосіб трансформації сприяє більш тісному зв'язку ФО з сюжетом оповіді.

Для створення ілюзії звичності, спонтанності, народності авторського мовлення Є. Гуцало використовує прийом субституції всіх компонентів ФО. Саме цей тип трансформації найбільшою мірою виявляє авторську індивідуальність. Письменник здійснює заміну узуальних елементів ФО на рівні структури. У свідомості носіїв сучасного мовлення зберігається інваріант, структурна модель, що облігаторно представляє смисл усього фразеологізму. Оказіональні субститути програмують денотативно, тобто

мовленнєвою ситуацією, вони виступають контекстуальними актуалізаторами. Приклади: «*Мусив спати, щоб той журналіст одчепився, бо він мені потрібен, як кобилі тряся*» (пор.: *як собаці п'ята нога*). «*Розсортували ми документи: Мартосі – Мартошине, а Хомі – Хомине*» (пор.: *кесарю – кесареве, а богові – боже*). «*Все твоє багатство на місці чи вкрадено щось? Карбованець у карбованець! Тільки хто ж це догадався так зле пожартувати?*» (пор.: *копійка в копійку*). «*Бачиш, радий-радісінський, що пропали карбованці ні за копійку*» (пор.: *ні за цапову душу*). «*Зізнавайся, Хомо, що собака собаці хвоста не відкусить*» (пор.: *ворон ворону око не виклює*). «*О, циган цигана на клечі не обдурить – тим більше, що ці цигани – Мартоха та Одарка...*» (пор.: *ворон ворону ока не виклює*). «*В Яблунівці кажуть: на бідного Хому і дерево пада*» (пор.: *на похиле дерево всі кози скачуть*).

Оригінальність Гуцалового фразеотворення проявляється і в тому, що в різних контекстах він до однієї й тієї узуальної ФО добирає різні субститути, створюючи оригінальні синонімічні ряди оказіональних ФО: *ані дзень* *ані бом*; *ні спати* *ні встати*; *ні лягти* *ні сісти* (пор.: *ні в тин*, *ні в ворота*); *ні живі* *ні вмерли*; *ні кує* *ні меле*; *ні тпру* *ні ну*; *ні гульня* *ні робота*; *ні сіло* *ні впало*; *ні до чобота закаблук* *ні до черевика рант* (пор.: *ні те* *ні се*); *потрібен, як сироті тряся*; *потрібен, як кобилі тряся*; *потрібен, як сліпому дзеркало, а глухому цимбали* (пор.: *потрібен, як собаці п'ята нога*); *як бабак свисне*; *як сова світ уздрить*; *тоді, як сорока побіліє*; *як свиня на небо гляне* (пор.: *як рак свисне*).

На зв'язок оказіональної з узуальною ФО вказують слова-супровідники, граматичні форми субститутів, модель ФО.

Таким чином, субституція як різновид структурно-семантичних перетворень фразеологізмів досить оригінальний засіб створення художньо-емоційного ефекту авторської оповіді Є. Гуцала. Вона надає фразеологічній

трансформі додаткового смислового навантаження, ускладнює структуру висловлення, викликає свіжу образну мотивованість, нарощує експресивність як самої одиниці, так і висловлення в цілому.

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
2. Важеніна Олена До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій // Лінгвістичні студії. Вип. 6. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С. 310-313.
3. Важеніна Олена Мовно-стильові особливості химерної прози // Лінгвістичні студії. Вип. 8. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 180-184.
4. Давиденко Л.В. «Ні врізати, ні доточити» (традиційні фразеологізми в романі Є. Гуцала «Позичений чоловік») // Культура слова. – 1992. – Вип. 42. – С. 54-58.
5. Попович А.С. Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози (на матеріалі романів Є. Гуцала та О.Чорногуза): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
6. Русанівський В.М. Мова химерного роману // Мовознавство. – 2006. – №4. – С. 3-21.
7. Шкробова Ирина Замена слов как приём авторского преобразования фразеологизмов в поэтических произведениях В.С. Высоцкого // Лінгвістичні студії. Вип. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 239-243.
8. Щербачук Л.Ф. Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

Важенина Е.Г. Фразеологические трансформы как маркеры химерной прозы Евгения Гуцало.

В статье рассмотрено субституцию как разновидность структурно-семантической трансформации фразеологических единиц. Анализ проведён на фактическом материале химерной прозы Е. Гуцало.

Ключевые слова: трансформация, фразеологические трансформы, субституция, субститут, окказионализм, контекст, химерная проза.

O.G. Vazhenina. Donetsk National university. Phraseological transforms as markers of chimeric prose by Jevgen Gutsalo.

Substitution as a kind of semantic-structural transformation of phraseological units is presented in the article. The analysis is based on the factual material of chimeric prose by Jevgen Gutsalo.

Keywords: transformation, phraseological transforms, substitution, substitute, occasional word, context, chimeric prose.